

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.231>
УДК 616.9:616-036.22]-026.87(477.82+477.41)“15/17”

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

ОСОБЛИВО НЕБЕЗПЕЧНІ ХВОРОБИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ ТА КИЇВЩИНІ

Рецензія на книгу: *Петро Сас. Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст.*

Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.

Дослідження відомого київського історика ранньомодерної доби Петра Саса, присвячене епідеміям, що вирували на території Волині та Київщини у другій половині XVI — першій половині XVII ст., актуальне й абсолютно новаторське. Фактично це перша студія монографічного формату з цієї проблеми в українській історіографії.

Праця складається з передмови, дев'яти розділів та післямови. У вступі, зокрема, обґрунтовано актуальність, хронологічні рамки (зумовлені джерельною базою), розкрито методологічне підґрунтя дослідження, проаналізовано відповідну літературу і джерела. При висвітленні історіографії враховано нечисленні

Цитування: Заяць А. Особливо небезпечні хвороби ранньомодерної доби на Волині та Київщині [Рец. на кн.: Сас П. Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 660 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 231—238. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.231>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

розвідки українських істориків, але головну увагу зосереджено на студіях закордонних, особливо польських фахівців, які методологічно важливі для вивчення означеної проблематики. Джерельну базу становлять нечисленні збережені міські, а також ґрунтовний масив ґродських та земських книг Волині й частково Київщини.

Перший і третій розділи присвячені розкриттю сутності хвороби, її видів (включаючи медичні пояснення), карантинним заходам, а також показано ставлення до неї суспільства у Західній Європі. Детально описано, як люди рятувалися та лікувалися від чуми відповідно до рівня поточних медичних знань, уявлень. Висвітлено різноманітні релігійні рухи в Європі під час епідемії,

проаналізовано праці С. Петриці, Я. Альнпека, що стосувалися лікування і профілактики хвороби.

У другому розділі — «Чумні пошесті на українських землях: звідкіля і як вони поширювалися. Фактор війни» — глибоко проаналізовано термінологію, що стосується чуми, розкрито шляхи потрапляння пошесті в Україну. Автор слушно зауважив, що джерельні терміни «приморок», «морове повітріє» чи просто «повітріє» варто розуміти найперше саме як вияв епідемії чуми (зауважено, що бажано, аби це підтверджували інші прямі чи опосередковані факти), хоча інколи цим терміном могли називати заразну хворобу тварин (епізootія). Звідки на українські землі приходила чума? Автор, відповідаючи на це питання, наводить приклади не лише сусідніх країн чи Англії, а й слушно звертає увагу на степові простори Південно-Східної України, які в той час могли бути резервуаром інфекції. Мимоволі сприяли поширенню хвороби мандрівники та купці, а також воєнні виправи. Не раз не лише люди, а і їхні речі чи вантажі, найперше купецькі, потрапивши в межі міст, провокували масове інфікування. Не розуміючи причин пошесті, влада вбачала чи не єдиний дієвий спосіб перервати ланцюг заражень у карантинних заходах, тобто в ізоляції хворих. Такі кроки мали ефект у мирних умовах, але не під час війни. Сумну картину поширення інфекційних захворювань автор проілюстрував на прикладі Хотинської війни 1621 р., коли ослаблений від недоїдання та браку питної води організм вояків був особливо вразливий до різних зараз навіть після повернення з походу. Не оминало «повітріє» і запорожців: на рубежі 1613—1614 рр., коли козаки вибралися з Січі до Черкас, готуючись до виправи на Волощину, та в 1623 р. під час морської експедиції на чолі з отаманом Шилом проти турків.

У четвертому розділі — «Епідемії другої половини 1560-х років на Волині. Повітові центри під прицілом моровиці» — розглянуто конкретні приклади. На основі архівних матеріалів автор показав, що у жовтні 1566 р. з'явилися ознаки

моровиці в Луцьку, поголос про що пішов цілою Волинню, а це вплинуло на ділову активність мешканців, котрі відтепер намагались оминати Луцьк, судові засідання відкладали до кращих часів, фактично до січня 1567 р. В листопаді 1568 р. «повітріє» виявили у Кременці — як і в Луцьку, тривогу тут також здійняв митник, Маєр Мошійович. Невдовзі в місті почалися проблеми з продовольством, а кременецький підстароста, зважаючи на значення солі, посилав возного в Долину з'ясувати, чому з Коломиї, Галича й, власне, Долини до Кременця не везуть сіль. Порівняння чисельності платників податків в 1563 та 1570 рр. дало авторові змогу переконливо довести, що смертність у Кременці під час моровиці 1568 р. сягнула майже 50 % населення та обґрунтовано припустити поширення епідемії ще наступного 1569 р.

Згадане «повітріє» впродовж 1568—1569 рр. захопило й Луцьк. Провівши детальний аналіз фіскальних документів, а саме реєстрів сплати міщанами підводного податку в 1565—1570 рр., П. Сас дійшов висновку, що пошесть 1568 та особливо 1569 рр. була згубною для міста, оскільки зі списків платників податків у 1569 р. за рік зникло 238 осіб, а це 73 %. Нехарактерне для 1565—1568 рр. різке скорочення реєстрів міщан дослідник логічно пов'язав з епідемією чуми, яка вирувала у цей час. Удар по Луцьку був пом'якшений швидким поповненням міського населення новоприбулими, яких, за підрахунками автора, налічувалося щонайменше 165 осіб.

Із п'ятого розділу — «Десятиліття епідемічного неспокою (1570-ті — 1590-ті роки)» — довідуємося, що у зазначені роки моровиця не полишала Волинь. За свідченням митників, 13 жовтня 1570 р. епідемія почалася на передмісті Кременця Запоточчі і тривала в місті щонайменше до весни 1571 р. Віднайдені П. Сасом звіти возного Василя Рила подають сумну картину. Священники двох міських церков заявили про смерть понад сотні міщан, кількість померлих така, що їх почали хоронити без відспівування. Якщо до згаданих двох додати ще три храми, які були в місті, і на цвинтарях яких також ховали, то, як обґрунтовано припускає дослідник, число небіжчиків йшло на сотні (й це без урахування євреїв). Як довго тривала моровиця — невідомо, але автор установив, що на початку жовтня 1571 р. «повітріє» було у с. Садові, що за 20 км від Луцька, однак у місті відбувалися засідання земського суду.

Наступного року чума поширилась і на Поділля, Київщину та на литовські землі. Автор наводить приклад укладення тестаменту захворілим заславським міщанином Михайлом Филиповичем, що свідчить про недостатню обачність місцевих урядників і мешканців, котрі прийшли в дім недужого складати заповіт. Водночас інший заславець Андрій Юхнович побоявся взяти у зараженого родича гроші, які той йому пропонував. Подібні випадки того ж року фіксувалися й у Києві.

За спостереженнями П. Саса, друга половина 1570-х і початок 1580-х рр. були відносно спокійними, але про чуму пам'ятали та враховували при укладенні різноманітних угод. Зокрема сторона, яка отримувала виклик до суду через недодержання умов договору, зобов'язувалася зробити це попри різного роду непереборні обставини, серед яких і «повітріє».

Чума повернулася на Волинь восени 1588 р. — через це урядники Луцького земського суду змушені були скасувати «святомихайлівські» судові роки. Автор, детальніше вивчивши це питання, дійшов висновку, що зароджуватись епідемія почала на рубежі першого і другого літніх місяців, а затухати — у грудні. Вона поширилася й на Кременецький повіт.

П. Сас виявив, що шляхта з Брацлавщини, де того ж року, але дещо раніше, почала вирувати чума, у своїх потребах зверталася до Володимирського гродського суду, позаяк цей повіт менше постраждав від пощесті й судово-адміністративні установи тут працювали. Автор слушно зауважує, що під час епідемії шляхетські наїзди на маєтки суперників загонами в кількості осіб сприяли поширенню хвороби.

У праці розглянуто дуже важливе питання про вплив «повітря» на судові дебати сторін. Ретельно вивчивши справу 1590 р. дрібного шляхтича Івана Шпаковського проти державців маєтку Яневичі Станіслава Козаровського та співвласників цього маєтку родин Радзивілів, Вишневецьких, Сапіг, Чорторійських, Монвидів Дорогостайських і Збараських, автор довів, що «магнатській» стороні не вдалося виправдати «повітрієм» свою неучасть у судовому процесі та уникнути відповідальності, що свідчить про можливість для простого шляхтича виграти справу проти когорти заможних.

Детальний аналіз збережених матеріалів дав можливість установити, що моровиця повернулася до Луцька з весни (можливо, з квітня) 1592 р. і тривала щонайменше до кінця року. Водночас епідемія не була дуже дошкульною, позаяк продовжували працювати судово-адміністративні установи. На прикладі жебрака Тимоша Полубенка показано, що найбільш уразливими до інфекцій були соціальні низи. Після 1592 р. до кінця XVI ст. не вдалося виявити даних про поширення моровиці на Волині, хоча вона раз по раз згадувалась у різного роду угодах та контрактах.

Окремий параграф присвячено похованням померлих від чуми. Це питання висвітлено на широкому порівняльному тлі Корони Польської, Волині й Київщині. Поки пощесть не набувала значних масштабів, обряд здійснювали більш-менш традиційно — з відспівуванням у церкві, просмоленням трун і копанням достатньої глибини. Зазвичай ховали на цвинтарях. У період загострення епідемії цих правил не завжди вдавалося дотримуватися, тож покійники знаходили вічний спочинок на спеціально відведених місцях, а то й у спільних могилах.

Назва шостого розділу — «Крізь “епідемічний фільтр” середини XVII ст.: смертність від чуми та деякі способи порятунку від заразної хвороби» — цілком відображає його зміст. П. Сас проаналізував, як вплинули події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на рівень захворювання чумою. Автор дослідив юраменти селян та міщан про сплату податків і пояснення зменшення кількості будинків у різних населених пунктах: у деяких випадках удалося тільки припустити, а в інших — довести, що в 1648 та 1651—1652 рр. на різке і значне зменшення кількості жител у містах / селах вплинуло саме «повітріє». Особливо постраждали від епідемії невеликі села, де вона викошувала все або майже все населення. Чинник чуми у демографічних втратах під час Визвольної війни середини

XVII ст. здебільшого випадав із поля зору дослідників. Зазвичай уважалося, що основними винуватцями були воєнні дії та пљондрування теренів татарами й жовнірами, натомість зміст рецензованої монографії дає змогу по-новому побачити цю проблему — виявляється, що втрати від інфекції були цілком зіставні з наслідками війн і татарськими нищеннями. Зокрема в Луцьку під час чуми 1652 р. зменшення числа міщан ратушної юрисдикції склало 72 %. Частина праці присвячена ретельному аналізу втрат від моровиці в десятках конкретних населених пунктів. Слушно зазначено, що в поєднанні з іншими чинниками (воєнні дії, татарські напади) ситуація на Волині та Київщині була вкрай драматичною. Проведені підрахунки показали, що скорочення кількості будинків від моровиці й від інших небезпек не надто відрізняються від наслідків самої моровиці, що зайвий раз підтверджує вкрай негативний вплив епідемії.

Один із параграфів розділу присвячено способам порятунку населення від чуми. Наведені юраменти підданих свідчать, що частина жителів сіл і міст помирали від «повітря», а частина полишали населені пункти в надії врятуватися. Автор наводить приклади відселення урядниками «заповітрених» селян за межі сіл (часом їх переселяли в ліси або поля), що можна було б назвати превентивними карантинно-евакуаційними заходами. Зрозуміло, це робилося для того, аби убезпечити інших від зараження.

Креативним можна назвати сьомий розділ монографії — «Художньо-образне сприйняття світу в добу регулярних епідемій заразних хвороб (перша половина XVII ст.)», де здійснено спробу розкрити ставлення до моровиці канцеляристів судово-адміністративних установ, які були освіченими й добре поінформованими людьми. Відомо, що вони дозволяли собі робити на берегах актових книг різні замальовки та записи жартівливо-гумористичного змісту. Автор припускає, що в одному такому записі, внесеному в Луцьку гродську книгу у серпні 1630 р. під час епідемії, із заголовком «Квит пана Олександра Морковського для пана Щоголя» прізвисько Морковський «походить від слова “мор”, тобто пошесть».

Канцеляристи не раз робили малюнки або декоративно оформляли титульні листи. Зокрема Луцька земська книга за 1640 р. має саме такий мистецьки оформлений лист, під яким є запис: «Марко Гулевич, писар земський луцький; Іоан Виговський». П. Сас зауважує, що підписи під цим титульним листом зроблені не однією рукою, а отже, можна припустити, що кожен з означених шляхтичів зробив це власноручно. Зважаючи на поширену в історіографії думку, що гетьман І. Виговський у 1630-х рр. працював у судово-адміністративних установах Луцька, варто перевірити, чи не був це саме він. Ускладнює розв'язання проблеми те, що в документах не вживається по батькові Виговського. Щонайпізніше з 1629 й до 1637 рр. він згадується як намісник Луцького підстароства¹,

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 99 зв., 180 зв.; Спр. 172. Арк. 537, 730, 779 зв.; Спр. 173. Арк. 462, 773, 1449; Спр. 175. Арк. 277, 301, 314 зв., 378, 411 зв., 560 зв., 590 зв., 701, 869 зв.; Спр. 181. Арк. 97 зв.; Спр. 182. Арк. 518 зв.; Спр. 204. Арк. 69.

а в 1635 р. кілька разів його названо вже намісником староства². Крім того, І. Виговський виступав адвокатом шляхтича Яна Томашевського (1625 р.)³ та князя Стефана Четвертинського (1637 р.)⁴. Віднайдений П. Сасом документ про поранення в 1627 р. його в Луцькому замку шляхтичем Феліціаном Ольшевським, у результаті чого Іван мав серйозне пошкодження лівої руки, що фактично призвело до каліцтва та унеможливило його перебування у війську та ще й ротмістром. Одружений він був із Мариною Мордвиною, а гетьман — з Оленою Яблонською. Отже «луцький» Іван Виговський не тотожний гетьманові України. Водночас не підлягає сумніву, що він належав до розгалуженої родини Виговських. У квітні 1630 р. І. Виговський виступав адвокатом братів Федора, Лаврина, Криштофа, Юрія, Стефана й Олександра Олександровичів Виговських в їх протистоянні з матір'ю Галшкою Черневського Олександровою Виговською, яка по смерті їхнього батька, а свого чоловіка, зайняла його маєтки і привласнила документи, зокрема на село Вигів⁵. У квітні 1633 р. І. Виговський облятував у луцькому гроді королівський привілей від 28 лютого 1633 р., «предкам його даний» на «землю Скочковську» в маєтку Вигіві⁶. У червні 1640 р. він брав участь у розмежуванні волок між панами Петровичами та Виговськими у селі Вигіві⁷.

Восьмий розділ — «Лиховісний початок XVII ст.» — знову повертає нас до чумних років. Автор звертає увагу на те, що в першій половині XVII ст., як і в попередній період, у різного роду угодах (позики, оренди, застави, купівлі-продажі маєтків) вряди-годи з'являлися застереження щодо впливу «повітря» на умови виконання домовленостей. З'ясовано, що нова хвиля чумної епідемії почалася на Волині у вересні 1601 р., спочатку у Володимирі та Ковелі, а далі в Луцьку, як про це свідчив поборця чопового Лаврентій Древинський. У Володимирі припинили роботу гродський і земський суди, а в Луцьку земський суд не працював, що не сподобалося частині шляхти, натомість гродський — функціонував лише в режимі прийняття заяв та скарг, однак самі судові засідання не відбувались, і у середині листопада вони знову були відкладені.

На прикладі Зап'ятницького маєтку, що біля Володимира, встановлено, що селяни під час «повітря» не виходили на роботу. Втім моровиця далеко не завжди зупиняла шляхетські наїзди на сусідів, що яскраво підкріплено прикладами. Певним феноменом стало й те, що в розпал епідемії у грудні 1601 р. в містечку Романові (Колках) відбувався ярмарок.

Аналіз джерел дозволив П. Сасу припустити, що у січні 1602 р. епідемічні обставини певною мірою стабілізувались, однак уже у жовтні 1602 р. пошесть фіксувалася у Кременецькому повіті. Стан джерельної бази не дав змоги просте-

² Там само. Спр. 195. Арк. 96 зв., 176; Спр. 196. Арк. 39 зв., 82 зв., 260 зв., 701 зв., 731, 805 зв.

³ Там само. Спр. 144. Арк. 554 зв. — 555.

⁴ Там само. Спр. 207. Арк. 616 зв.

⁵ Там само. Спр. 174. Арк. 855—856 зв.

⁶ Там само. Спр. 187. Арк. 231—232.

⁷ Там само. Спр. 221. Арк. 960—961.

жити наявність чи відсутність моровиці на Волині в 1603 р., але 1604 р. вона загадується в Острополі.

В останньому розділі монографії — «Епідемічні цикли 1620-х — 1630-х років» — зазначається, що 1613 р., після певної перерви, моровиця проявилася на Київщині, куди її занесли козаки після одного з походів. На Волинь чума навідалася весною 1623 р. і тривала до лютого наступного року, спричинивши відкладення двох сесій Луцького земського суду 1623 р. та припинення роботи канцелярії гродського суду у грудні того ж року. Автор установив, що в низці поселень, наприклад, у містечку Козині, виставляли сторожу, яка виконувала карантинні функції. Водночас продовжувалися шляхетські наїзди. П. Сас слушно зауважує, що попри певні протиепідемічні заходи скупчень людей уникнути не вдавалося (торги, корчми, храми).

Восени 1625 р. чума знову дала про себе знати й урядовці Луцького гродського суду в листопаді відклали відкриття судової сесії на шість тижнів. Мешканці, як і в попередні часи, намагалися залишити «заповітрені» населені пункти. Спостерігалися випадки крадіжок, спроби продати майно хворих — жага грошей перемагала страх заразитися.

Наприкінці червня — на початку липня 1630 р. чума ще раз навідалася на Волинь. П. Сас установив, що епідемія тривала до кінця року та найбільше лютувала у Кременці й Володимирі. Однак лише Волиню вона не обмежилася — автор виявив ознаки пошесті в Києві та Київському воєводстві.

Праця не без дрібних помилок. Автор не раз плутає значення термінів «роки» й «рочки» (с. 217, 246, 276, 500): гродські — рочки, а земські — роки. На с. 207 ідеться про арт. 27 розд. 2 Литовського статуту, а насправді — 4-го. В тексті неправомірно як синоніми вживаються терміни «застава» й «оренда» (с. 236—237, 435—436). Шляхтичі Ярош, Василь і Петро Петровичі Семашки 1579 р. не орендували, а заставили свій маєток Добрятин князеві Андрієві Курбському. Луцький староста Миколай Семашко 1606 р., позичивши 10 тис. золотих у княгині Настасії Гулевичівни Воронєцької, не орендував, а заставив села Млинів, Озліїв, Ужинець. Не точно пояснено термін «середопістя» (с. 238) — це не просто четвертий тиждень Великого посту, а середа на четвертому тижні Великого посту. Слово «бахур» (с. 472) — це не «розпусник», а дитина чи радше підліток. Однак ці дрібні вади жодним чином не применшують високий рівень дослідження.

Загалом перед нами постає ґрунтовна картина епідеміологічної ситуації, пов'язаної з чумою на Волині та Київщині у другій половині XVI — першій половині XVII ст., фактично вперше в українській історіографії розкрита на джерельному, переважно архівному матеріалі та виконана на монографічному рівні. Праця добре ілюстрована, а самі ілюстрації подані у відповідних місцях тексту. Авторіві можна було б закинути деякі надто розлогі відступи від основної теми, але вони дають змогу краще зрозуміти ситуацію, а подеколи, як-от у випадку з Іваном Виговським, принагідно розставити крапки над «і» в питаннях, над якими ламають списи українські історики.

Надійшла / Received 20.02.2025

Andrii ZALATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient History
of Ukraine and Special Branches of Historical Science,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

PARTICULARLY DANGEROUS DISEASES
OF THE EARLY MODERN AGE IN VOLYN AND KYIV REGION

Book review:

Petro Sas. Plague Times: Epidemics in Volyn and Kyiv Region
in the Second Half of the 16th — First Half of the 17th Centuries
Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2021. 660 p.